

SEYİD HÜSEYNİN TÜRKÇÜLÜK VƏ MİLLİ MAARİFÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Faiq Ələkbərli,

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,

faikalekperov@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0002-886-68x>

Xülasə. Məqalədə göstərilir ki, Seyid Hüseynin yaradıcılığında türklük, türkçülük önəmli yer tutmuş, onun dünyagörüşünün əsas mahiyyətini təşkil etmişdir. Türklüyün, türkçülüyn ümumi və yerli mahiyyətini dərinlən anlayan Seyid Hüseyn türk xalqlarının gələcəyinə optimist yanaşmış, heç bir zaman ümitsizliyə qapılmamışdır. O, türk dövlətlərinin tənəzzülü, türk xalqlarının çarəsiz qaldığı dövrdə belə, öz təkminini qoruyub saxlamış, türk birliyinə yenidən var olacağına inanmışdır. Onun dünyagörüşündə, türkçülük min illərin dərinliklərindən yol alıb gəlmiş və heç bir zaman yarı yolda qalmayacaq bir ideya idi. Bu baxımdan Seyid Hüseyn türkçülüyn heç bir zaman dar, məhdud anlamda dərk etməmiş, onun mahiyyətinin özünəməxsusluğunu görməyi bacarmışdır. Başqa sözlə, o, türkçülüyn yalnız milliiyyətçiliklə məhdudlaşmadığını, onun mahiyyətinin və məzmununun əxlaqla, saflıqla, ədalətlə, insanlıqla, böyüklüklə bağlı olduğunu ifadə etmişdir. Bu anlamda Seyid Hüseynin milli maarifçilik və ədəbi-tənqidi görüşlərində də yeri gəldikcə, türkçülüklə bağlı məsələyə müraciət olunması təsadüfi deyildir. Seyid Hüseyn göstərməyə çalışırdı ki, türklüyü, şərqliliyi, İslam mənsubiyyətini Qərb-Avropa mədəniyyətinin kölgəsi altında qoymaq istəyənlərin niyyəti heç də yaxşı olmamışdır.

Açar sözlər: islamçılıq, milli maarifçilik, tənqidçilik, avropaçılıq, türkçülük, azərbaycançılıq

SEYİD HUSSEYN'S VIEWS OF TURKISHISM AND NATIONAL ENLIGHTENMENT

Faig Alekberli

PhD, assos. prof., leading researcher

at the Institute of Philosophy and Sociology of ANAS

faikalekperov@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0002-886-68x>

Abstract. The article shows that Turkishness and Turkishness occupied an important place in Seyid Huseyn's creativity and formed the main essence of his worldview. Seyid Huseyn, who deeply understood the general and local essence of Turkishness, Turkism, was optimistic about the future of the Turkish people and never despaired. Even during the decline of the Turkish states and the helplessness of the Turkish people, he maintained his self-control and believed that Turkish unity would re-emerge. In his worldview, Turkism was an idea that had come from the depths of thousands of years and would never be halfway. From this point of view, Seyid Huseyn never understood Turkism in a narrow, limited sense, and he was able to see the uniqueness of its essence. In other words, he stated that Turkishness is not limited to nationalism, its essence and content are related to morality, purity, justice, humanity, and greatness. In this sense, it is no coincidence that Seyid Huseyn's national enlightenment and literary-criticism meetings addressed the issue of Turkism. Seyid Huseyn tried to show that the intention of those who wanted to put Turkishness, orientalism, and Islamic affiliation under the shadow of Western-European culture was not good at all.

Key words: Islamism, national enlightenment, criticism, Europeanism, Turkism, Azerbaijanism

МИРОВОЗРЕНИЕ СЕЙДА ГУСЕЙН НА ТЮРКИЗМ И НАЦИОНАЛЬНОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ

Фаиг Алекберли

PhD, доцент, ведущий научный сотрудник
Института Философии и социологии НАНА
faikalekperov@mail.ru
<http://orcid.org/0000-0002-886-68x>

Резюме. В статье анализируется творчество Сеида Хусейна о характере проблем мировоззрения тюркской идеологии занимает особое место. Веря в возрождение тюркского мира, особенно в период кризиса турецкого государства, он утверждал, что тюркизм не ограничивается лишь национализмом, что его идеология и содержание связаны с такими понятиями как нравственность, чистота, справедливость, человечность и величие. Проблемам тюркизма были посвящены национально-просветительские и литературно-критические труды Сеид Гусейна, где он пытался доказать, что тюркизм, ориентализм и исламскую принадлежность невозможно сопоставить с западноевропейской культурой.

Ключевые слова: исламизм, национальное просвещение, критика, европеизм, тюркизм, азербайджанство.

Giriş

Seyid Hüseyn Sadıqzadə 1887-ci il yanvarın 25-də Bakı şəhərində dənizçi ailəsində anadan olmuşdur. Beş yaşında qəza nəticəsində atasını itirən Seyid babası Mirsadiq Mirhəsənin himayəsində böyüyüb tərbiyə almışdır. O, öncə İçəri şəhərdə mollaxanada, sonra Azərbaycanın görkəmli maarif xadimi Mahmud bəy Mahmudbəyovun müdir olduğu “Rus-Tatar” məktəbində dörd ilə yaxın təhsil almışdır. O, bu məktəbdə türk, rus, fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. 1904-ci ildə babasının vəfatı səbəbilə ailənin qayğısı Seyid Hüseynin üzərinə düşmüşdür.

“Rus-Tatar” məktəbini bitirdikdən sonra Seyid Hüseyn “Tazə həyat” və “Kaspi” qəzetlərinin mətbəələrində mürəttib (hərflər düzən işçi) kimi çalışmışdır. 1912-ci ilə qədər “Kaspi” mətbəəsində mürəttibliyə davam edən Seyid Hüseyn, daha sonra “Bəhlul” və “Kəlniyyət” jurnallarının nəşr etdirmiş, 1913–1914-ci illərdə isə “İqbal” qəzetinin baş redaktoru olmuşdur. O, 1915-ci ildən etibarən “Qurtuluş” jurnalının redaktoru olmuş, “Yeni iqbal” və “Açıq söz” qəzetləri ilə də əməkdaşlıq etmişdir. Seyid Hüseynin tədqiqatçılarından Aydın Hüseynzadə yazırdı: “Otuz ilə yaxın jurnalistika sahəsində çalışan Seyid Hüseyn bu müddət ərzində irihəcmli

gündəlik “İqbal” qəzetinin, “Kəlniyyət”, “Qurtuluş” jurnallarının redaktoru və nəşiri olmuşdur. O, həm də “Molla Nəsrəddin”dən sonra Azərbaycanda ilk satirik jurnalın – “Bəhlul”un yaradılması ideyasını irəli sürən, bu ideyanı çox çətinliklə həyata keçirən müəllimlərdən (yazar, müəllif-F.Ə.) biri kimi mətbuat tariximizdə mühüm rol oynamışdır”.³

Seyid Hüseynin ədəbi yaradıcılığa başlaması müstəqil həyata, əmək fəaliyyətinə qədəm qoyduğu ilk illərə təsadüf edir. 1907-ci ildə onun “Ata və oğul” adlı ilk hekayəsi nəşr edilmişdir. Həmin ildən etibarən onun, öncə ara-sıra, sonralar isə müntəzəm olaraq qəzetlərdə, jurnallarda “Kazımoğlu”, “Hüseyn Sadıq”, “Seyid Hüseyn”, “Seyid Hüseyn Sadıqzadə”, “Mühərrir” imzaları ilə ədəbi-tənqidi məqalələr dərc olunmuş, Bakının ictimai həyatında, mədəni-maarif cəmiyyətlərinin fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir.⁴

O, 1910-cu illərdə də bir sıra hekayələr, eyni zamanda, “Dərədən-təpədən” ümumi başlığı altında silsilə felyetonlar, elmə, maarifə,

³ Hüseynzadə Aydın. Seyid Hüseyn. Bakı, Az. SSR Bilik Cəmiyyəti, 1978, s. 31

⁴ Hüseynzadə Aydın. Seyid Hüseyn. Bakı, Az. SSR Bilik Cəmiyyəti, 1978, s. 5

gənclərin təlim-tərbiyəsinə dair məqalələr qələmə almışdır. Akademik Kamal Talıbzadə “Seyid Hüseyn – tənqidçi” adlı elmi-tədqiqat işində yazırdı ki, xalqın, mədəniyyətin, ədəbiyyatın işlərinə müdaxilə etmək istəyən, ədəbi mübarzələrə açıq gözlə baxan cavan bir ədəbiyyatçı, istedadlı mühərrir yetişməkdə idi: “Həqiqətən bir az sonra mətbuat səhifələrində onun “Seyid Hüseyn”, “Hüseyn Sadiq”, “Seyid Hüseyn Sadiqzadə”, “Kazımoğlu”, “S.H.”, “H.S.” imzaları tez-tez görünməyə başlayır. “Kazımoğlu” imzası tezliklə rəğbət və şöhrət qazanır. “Kazımoğlu”nun tənqidlərini təqdir və qəbul edən, eləcə də ona etiraz edən məqalələr yazılır. Bu məqalələrdə ondan “doğru söz deyən qələmi-sadiq” tənqidçi və “milli münəqqid” kimi bəhs olunur... “Kazımoğlu” imzası ilə Seyid Hüseyn əsasən ədəbi-tənqidi məqalələrini çap etdirirdi. Ona 1910-cu illərdə şöhrət qazandıran da, əsasən, bu imza ilə yazdığı məqalələr idi”.⁵

Seyid Hüseyn başda olmaqla bir qrup gənc ədəbiyyatçı 1911-ci ildə “Qafqaz Türk ədəbiyyatı Cəmiyyəti” yaratmağa cəhd göstərsə də, bu niyyəti baş tutmamışdır.⁶ Ancaq bu uğursuzluğa görə ruhdan düşməyən Seyid Hüseyn, Bakıdakı xeyriyyə cəmiyyətlərinin təşkilatı işlərində çalışmışdır. Məsələn, Seyid Hüseyn “Səfa” maarif cəmiyyətinin katibi kimi fəaliyyət göstərmiş, 1912-ci ildə cəmiyyətin kimsəsiz uşaqlar üçün açdığı “Yetimlər məktəbi”ndə müəllimlik etmiş, cəmiyyət xətti ilə keçirilən teatr tamaşalarının təşkili ilə məşğul olmuşdur.⁷ 1914-1915-ci illərdən başlayaraq Seyid Hüseyn Azərbaycan teatrının taleyi ilə daha çox maraqlanmış, bir sıra tamaşalar haqqında resenziyalar yazmış, səhnə əsərlərini, artist oyunlarını təhlil etməyə çalışmış, ayrı-ayrı tamaşaların quruluşu, tərtibatı, geyim eskizləri barədə maraqlı fikirlər söyləmişdir.

O, Azərbaycan Cümhuriyyət dövründə isə “Azərbaycan”, “İstiqlal”, “Xalq sözü” qəzetləri ilə əməkdaşlıq etmişdir. 1919-cu ildə isə Seyid Hüseynin rəhbərliyi ilə “Yaşıl qələm” adlı

ədəbiyyat dərnəyi yaradılmış və o, cəmiyyətin sədri seçilmişdir.⁸ Eyni zamanda, o, “Ədəb yurdu” ədəbi dərnəyinə də rəhbərlik etmişdir. A.Hüseynzadə yazırdı: “1919-cu ildə Seyid Hüseyn “gənc qüvvələrə kömək” məqsədi ilə təşkil olunmuş “Yaşıl qələm” cəmiyyətinə sədr seçilir. Təsədüfi deyildir ki, Seyid Hüseynin inqilabdan əvvəl “Ədəb yurdu”, “Yaşıl qələm” dərnəklərinə rəhbərlik etməsi, onun bu sahədəki səmərəli fəaliyyəti “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı” kitabında xüsusi qeyd olunmuşdur”.⁹

27 aprel 1920-ci il işğalından sonrakı ilk illərdə Seyid Hüseyn, tanınmış Azərbaycan mütəfəkkiri, ictimai-siyasi xadim Mirzə Bala Məmmədzadənin rəhbərliyi ilə Müsavat Partiyasının Bakıda gizli fəaliyyət göstərən Mərkəzi Komitəsinin üzvü olmuşdur. Seyid Hüseynin də üzvü olduğu Mərkəzi Komitənin “İstiqlal” qəzetini qeyri-qanun şəkildə yayırdı. Bu qəzetin 1923-cü ilin avqustunadək 19 sayı işıq üzünə çıxmışdı. Musavat Partiyasının rəsmən özünü buraxması haqqında məlumat 1923-cü ilin avqustun 14-də “Bakinski raboçi” qəzetində yayılmışdı. Həmin qəzetin “Müsavat buraxıldı” sərlövhəli məqaləsində müsavətçilərin “sollar” qrupunun (Əbdülvahab Məmmədzadə, Sadiq Quluzadə, Ələkbər Salmanzadə, Həmid Qarayev, Novruz Ağayev, Seyid Hüseyn Sadiqzadə, Nəriman bəy Nərimanbəyli, Kərbəlayı Vəli Mikayılov, Cəfər Cabbarzadə, Rəhim Vəkilov, Əliqası Əliyev, Əliyevsət Nəcəfov, Məmməd Seyid Axundzadə) adından “Müsavətçilərin Bəyannaməsi” də dərc olunmuşdu.¹⁰

...1920-ci illərdə də Seyid Hüseyn daha çox publisistik, tənqidi yazıları ilə mətbuatda ardıcıl çıxış etmişdir. O, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Cəfər Cabbarlı, Abdulla Şaiq haqqında məqalələr, xatirələr yazmış, Məhəmməd Hadinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində önəmli fəaliyyətini təqdir etmişdir.¹¹ Professor Abbas Zamanov yazırdı ki, Seyid Hüseynin şair-mütəfəkkir Məhəmməd Hadi haqqında 1920-ci illərdə “İnqilab və mədəniyyət

⁵Talıbzadə Kamal. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, “Yazıcı”, 1978, s. 195-196

⁶“Həqiqəti-əfkar” qəzeti, 17 dekabr 1911-ci il, №1

⁷Talıbzadə Kamal. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, “Yazıcı”, 1978, s. 196-197

⁸Pənah Gülxani, Əhmədli Salatın. Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri (müasir ədəbi mühitə ümumi baxış). Bakı, “UniPrint”, 2014, s.54

⁹Hüseynzadə Aydın. Seyid Hüseyn. Bakı, Az.SSR Bilik Cəmiyyəti, 1978, s. 28

¹⁰Bünyadov Ziya. Qırmızı terror. Bakı, Azərneşr, 1993, s. 41

¹¹Pənah Gülxani, Əhmədli Salatın. Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri (müasir ədəbi mühitə ümumi baxış). Bakı, “UniPrint”, 2014, s.65

yət" jurnalında çıxan məqalələri, xüsusilə, qeyd edilməlidir. – Professor yazırdı: "Son dərəcə təsirli bir şəkildə yazılmış həmin məqalələrdə müəllif Hadinin əsərləri üzərində maraqlı təhlillər aparmış, şairin yetişdiyi ictimai zəminə dair bəzi qiymətli mülahizələr irəli sürmüşdür"...¹² Abbas Zamanova görə Seyid Hüseynin 1935-ci ildə M.Ə.Sabirin külliyyatına yazdığı geniş müqəddimə isə sabirşünaslığın ən yaxşı əsərlərindən biri kimi diqqəti cəlb etmişdir.¹³

1934-cü ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü olmuş Seyid Hüseyn, "Azərnəşr"-in Bədii ədəbiyyat şöbəsinin redaktoru kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Bir çox Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli xadimləri kimi repressiya dalğası ondan və ailəsindən də yan keçməmişdir. 1936-cı ildə o, Azərbaycan SSR Yazıçılar İttifaqının üzvlüyündən çıxarılmış, əsərləri kəskin tənqid olunaraq onlara siyasi rəng verilmiş, adına "xalq düşməni" damğası vurulmuşdur.

Yazıçı 1937-ci il iyulun 15-də Şüvəlandakı bağında həbs olunmuşdur. Seyid Hüseynin oğlu, Xalq rəssamı Oqtay Sadıqzadənin xatirələri ailənin çəkdiyi iztirabları daha aydın əks etdirir: "O vaxt mənim 16 yaşımdı. Validəymlərimin ikisi də 1937-ci ildə tutuldu. Atam Seyid Hüseyn güllələndi, anam Ümgülsüm (Ümmügülüm Rəsulzadə; 1899, Novxanı, Bakı – 1944, Şamaxı. – F.Ə.)isə şimala – Mordva vilayətinə sürgün olundu. O vaxt xalamgilin bağlarında qonaq idim. Xalamın böyük oğlu Rəsulu bağda olarkən tutdular və üç gündən sonra güllələndilər. Eyni gündə də öz bağımızda atamı tutmuşdular. Atamı ya millətçi ya da Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin qohumu olduğuna görə həbs etdilər. Mən onda rəssamlıq məktəbində oxuyurdum. Atam həbs olunandan sonra xalq düşməninin ailəsi kimi bizim yaşamadığımız acı qalmadı. Həm iş həm də oxumağımızla bağlı çox əziyyətlər çəkdik. Məni Rəssamlıq Məktəbindən qovdular. O vaxt müəyyən adamlar həbs olunanda rəsmi surətdə işlədikləri və oxuduqları yerlərə xəbər verməli idilər. Bibim oğlunu da tutmuşdular. Məni bu barədə

rəsmi məlumat yazıb, məktəbə təqdim etməyə məcbur etdilər. Ərizəni yazandan sonra məktəbin direktoru İsmayıl Axundov məni çağırıb: "Atanı-ananı tutdular, indi də gəlib səni tutsalar, gərək mən cavab verəm. Səni istəyirəmsə, özümü səndən çox istəyirəm. Sabahdan dərsə gəlmə" – dedi. Mən məktəbə bərpa olunmağım haqqında bir neçə dəfə Mədəniyyət İdarəsinə müraciət elədim. Bir gün komissiya təqdim olunan ərizələrə baxmaq üçün vaxt təyin elədi. Komissiyaya rəhbərliyi Ruhulla Axundov edəcəkdə. Həmin gün Ruhulla Axundovun da tutulduğunu eşitdik. Sonra idarəyə Davud Rəsulzadəni rəhbər təyin etdilər. O da ərizələrə baxmaq üçün vaxt müəyyənləşdirdi. Həmin gün onu da tutdular. Sonra Mirzə İbrahimov bizə kömək etdi və məktəbə bərpa olunduq. Üzeyir Bəy də həmin komissiyanın üzvü idi. Hər yerdə çətinlik idi. Sonralar da bizimlə işləməyə qorxurdular... Anam Ümgülsümü də Seyid Hüseynin həyat yoldaşı və Məhəmməd Əminin qohumu olduğu üçün həbs etdilər. Onun həbsində bolşeviklər əleyhinə yazdığı şeirlərin də rolu vardı. Anamın yazdığı "Bayrağımız enərkən" şeiri o zaman çox yayılmışdı".¹⁴

SSRİ Ali Hərbi Məhkəməsinin Səyyar Sesiyaşının 5 yanvar 1938-ci il qərarı ilə Seyid Hüseyn Sadıqzadəyə verilən ölüm hökmü yanvarın 6-da 1938-ci ildə yerinə yetirildi.

1941-ci ildə Sovet hökuməti Seyid Hüseynin 20 yaşlı oğlu Oqtay Sadıqzadəni də həbs edərək sürgünə göndərdi. Bununla bağlı Oqtay Sadıqzadə deyir ki, 1946-cı ildə sürgündən azad olaraq Bakıya qayıdıb: "Evimizi möhürləyib hökumətə vermişdilər. Həmin evin aşağısında bibimgil olurdu. Mən bir il gözləyəndən sonra heç bir xəbər-əət çıxmadığını görüb, həmin möhürü açdım. Əlimdə sənətim vardı, orda-burda işləyib az-çox qazanırdım. O biri uşaqlar isə məndən kiçik idi. Evdə özümdən kiçik iki qardaşım, bir bacım vardı. Kiçik qardaşım Cığatayı da xalq düşməninin oğlu kimi həbs etmişdilər. O, işçi batalyonundan xəstə qayıtdığı üçün vəfat etdi. Beləliklə, bizim nəsilədən 13 nəfər repressiyanın qurbanı oldu".¹⁵

¹² Zamanov Abbas. Seyid Hüseyn // Hüseyn Seyid. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1960, s.14

¹³ Zamanov Abbas. Seyid Hüseyn // Hüseyn Seyid. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1960, s.14

¹⁴ Turan Anar. Seyid Hüseyn və Ümgülsüm Sadıqzadənin həyat dramı. "Xalq qəzeti", 13 dekabr 2016-cı il

¹⁵ Yənə orada

Anası Umgülsümü də görmək Oqtay Sadıqzadəyə qismət olmamışdır. Çünki, anası qayıdıb gələndən üç ay sonra dünyasını dəyişmişdi. Umgülsüm sürgündən çox ağır vəziyyətdə qayıtmış, onu Bakıda yaşamağa qoymayaraq Şamaxıya göndərmişdilər. Oqtay Sadıqzadə anasının ölümündən yalnız sürgündən qayıdandan sonra xəbər tutduğunu ifadə etmişdir: “Atamın ölümü haqqında isə müxtəlif versiya söyləyirlər. Moskvadan alınan rəsmi məlumatda 1939-cu ildə güllələnməsi haqqında məlumat verilir. Digər bir məlumatda onun Bakıda, Qum adasında güllələndiyi bildirilir”.¹⁶

Onun yaradıcılığında “Yatmış kəndin qış gecələrində”, “Gilan qızı”, “Yeni həyat yollarında” (1928), “İki həyat arasında” (1930), “Şirinnaz” (1937) və b. hekayələri, “Altun”, “Yalan”, “Gözəllik nədir?”, “Ağarılan dişlər” və b. məqalələri önəmli yer tutmaqdadır. Müəllifin müxtəlif illərdə bir çox kitabları nəşr olunmuşdur: “Ağ valideyn, yaxud zavallı Məşədi Zaman” (1911), “Qaçaq oğul yaxud ata məhəbbəti” (1915), “Yeni həyat yollarında” (1928), “İki həyat arasında” (1930) və b.

Seyid Hüseynin türkçülük görüşləri

Seyid Hüseyn hesab edirdi ki, bugünkü “İslam milləti”nin, türk-müsəlman xalqlarının pərişan vəziyyəti və ona olan hücumlar böyük bir dərddir. O, bundan çıxış yolu kimi millətin təlim və tərbiyə, elm və mərifət öyrənməsində görürdü. Onun fikrincə, kim buna qarşı çıxırsa yalnız millətin deyil, İslamın da düşmənidir. Çünki, din müsəlmanların cəhalətində qalmasını deyil, əksinə maariflənməsinin və savadlanmasının tərəfdarıdır. Üstəlik, İslam dinində zamanın tələblərinə uyğun olaraq həmişə yeniləşmək ruhu vardır: *“Bir dəfə bu bizə yaxın olmuşdur ki, yeni bir yaşayış dövrünə girməmiş lazımdır. Zira, indiki şərait daxilində yaşamaq qeyri-mümkündür. Budur ki, təbii olaraq, bizdə bir təcəddüd və intibah əsəri görünməyə başlamışdır”*. Seyid Hüseynə görə 1905-ci il inqilabı illəri “Azərbaycan türkləri üçün bir intibah dövrü” olmuş, bu intibahın ba-

şında da Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu dayanmışdır.¹⁷

Seyid Hüseynə görə, millətin maariflənməsinə və savadlanmasına qarşı çıxanlar arasında ən ciddi təhlükə “molla”lardır. O, həmin zümərəni nəzərdə tutaraq yazırdı ki, islamiyyət həmiləri adlanan “ruhani atalar”özləri “müsəlmanların tərəqqisi yolunda heç bir zərrə səy etmədiqləri bir yana dursun, bu yolda çalışanları da cürbəcür adlar ilə camaatın nəzərində ləkələndirirlər. Bununla müsəlmanların avam və anlaşıq qalmalarına böyük bir xidmət etdilər”. Ona görə, mövhumatçı, xurafatçı mollalar bu vaxtdək müsəlman ölkələrində, o cümlədən Qafqazda tərəqqi yolunda böyük bir əngəl olmuşlar. Belə ki, çağdaş ruhlu milli müfəkkirlər xalqı tərəqqiyə tərəf apardığı halda, yalançı “molla”lar geriçiliklə məşğul olurlar. Halbuki, din xadimləri müsəlmanların maariflənməsi işində daha fəal iştirak etməlidir; məsələn, məhərrəmlikdə İmam Hüseyni ağlamaqla yanaşı müsəlman qardaşlarının qayğısına qalmalı, onlara mənəvi və maddi baxımdan yardım etməli, bir sözlə milli işlərlə məşğul olmalıdır: “İmamı ağlamaqdan qabaq gərək şəxs özünü ağlasın, yəni öz milli işlərinə qarışsın. Axırda söhbət buraya əncam çəkildi ki, neçə illərdir hər ildə filan qədər tut, silə kimi bilmənfəət şeylərə xərc qoyulur, aya, bu xərc olunan pulları millət uğrunda qoysaq yaxşı olmazmı? – deyər bu məsələni müzakirə edib, axırda məhəllə rəisləri buna qoydular ki, Şah məscidinin həyatında mövcud olan məqbərəni üsulicədid üzrə bir ibtidai məktəb tərtib versinlər ki, məhəllə uşaqları küçələrdə gəzməyib, ora təhsilə getsinlər... Budur bərat, budur qəbul olunmuş təziyə! Ümidvaram ki, hər ildə bir belə xeyir iş iqlam (təşəbbüs edilsin- F. Ə.) olunsun! Şah məscidinin bu növ təziyədarlığından qeyri təziyədarlar ibrət götürsünlər”!¹⁸

Milli intibahı gücləndirməyi yalnız dini deyil, milli birlik baxımından da vacib sayan Seyid Hüseynə görə, millətin namusunu, mənliliyini qorumaq müqəddəs vəzifədir: *“Mən də özümü bu vəzifə ilə müəzzaf (vəzifələndirilmiş*

¹⁷Talıbzadə Kamal. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, “Yazıçı”, 1978, s. 238

¹⁸Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Məntəxəbat. Bakı, “Tural-Ə” NPM, 2002, s.150

¹⁶*Yenə orada*

– F.Ə.) bilirəm ki, istər qardaşım olsun, ümumiyyətlə dəxi olan məsəid (ali ideyalar – F.Ə.) barəsində sükut etməyim. Hər kəs rəncidə olursa olsun. Rədiyyə (ali ideyalara qarşı əks düşüncələr- F.Ə.) yazarsa cavabını alar, buna görə mən olunacaq hücumlardan heç ehtiyat etmirəm”. Bu mənada, onun yaradıcılığında milli mübarizlik ruhu özünü daha çox büruzə verir. O, yazılarında Azərbaycan türklərini məslək və məfkurəsində möhkəm olmağa, müstəmləkəçilikdən qurtulmağa səsləyirdi. Onun fikrincə, hər hansı millət qorxaqdırsa onun gələcəyi yoxdur və bir gün tarix səhnəsindən silinib gedəcəkdir: *“Qorxaq bir millətin heç vaxt işi irəli getməz. Ya tərəfi müqabil və ya... qeyrinin iki kəlmə lağlağayı lisandan ibarət olan təhdidatından xof edib işindən qayıdar. Və ya rəis və sərkərdələri olan düşmənin quru bir vədəyi ümidinə yanılıb millətini və vətənini əcnəbinin dəst (bütövlükdə - F.Ə.) təcavüzünə tapşırar, o vaxt həm özünü, həm də millətini məhv edər”*.¹⁹

Ümumiyyətlə, Seyid Hüseynə görə, bir şəxsin və ya bir millətin cəsarət və mətanətinin olub-olmaması onun gələcəyini müəyyənləşdirir. Əgər bir millətdə mətanət və cəsarət yoxdursa, onun gələcəyə ümidi də olmayacaqdır. Belə millət və fərdlər isə gec-tez tarix səhnəsindən silinməyə məhkumdur. Bu mənada, o, Azərbaycan türklərinin mətanətli və cəsarətli millət olmasına inamını tam əminliklə ifadə edirdi. Sadəcə, Seyid Hüseyn tövsiyyə edirdi ki, ikiüzlü “millətpərəst”lərdən və “ruhani”lərdən uzaq olmaq lazımdır. Çünki, onlar millətin cəsarətini və mətanətini məhv etməyə çalışır. O, “Şikayət” adlı məqaləsində yazırdı: *“Ey bizim sahiblərimiz, Allah xatirinə bizə yazığınız gəlib bizi minin də, amma lap boynumuza oturmayınız. Bizə nəsihət edəndə iki min söyüş deyib, millət adı ilə növbənöv yalanlar satmayınız. Bizim zəhmətimiz ilə pul qazananda, ay “millət yolunda xərc edirik” deyib əfsanə yalanlar ilə başımızı tovlamayınız. Üstümüzdə minəndə istər ağ köynəkli, istər ağ sarıqlı, istər çəkməli, istər nəleyinli (başmaqlı- F.Ə.), Tanrı*

xatirinə bizə dünya və axirət ilə guya tərbiyə verirsiniz deyə, çox bizləməyiniz”.²⁰

“Mühüm bir ehtiyacımız” məqaləsində o yazırdı ki, artıq geriyəpərəst (gerilikçi, cahil – F.Ə.) deyil, irəlipərəst (irəliçi, inkişaf tərəfdarı, tərəqqipərvər – F.Ə.) və millətpərəst olmaq lazımdır. Avropa millətləri, hətta Azərbaycan türklərinə qonşu millətlər tərəqqiyə üz tutduğu bir zamanda cahil qalmaq bir millətin məhvi deməkdir. *“Cəmiyyətlərimizin birləşdirilməsi”* məqaləsində də o yazırdı ki, müsəlman-türk təşkilatlarının birgə hərəkət etmələri vacibdir. Onun fikrincə milli birliyin yaranmasında milli şüurun formalaşması önəmli amildir. Ancaq Quzey Azərbaycandan uzaq düşən bəzi gənclər var ki, milli şüur məsələsində əziyyət çəkir. *“Ağarılan dişlər”* məqaləsində o, buna örnək kimi iki gəncin ona yazmış olduğu məktubdan bəhs etmişdir. Məsələn, Şuşada təhsil alan tələbə ona yazdığı məktubda bir gün millətinin maarflənməsinə və ağ günə çıxmasına inamını ifadə etmişdir. Seyid Hüseyn yazırdı: *“Bir gün iki məktub aldım. Birini Şuşa realnisi bu yıl bitirəcək bir mütəəllim (tələbə- F.Ə.); digərini Moskva politexnikumuna keçən sənə girmiş bir student göndərmişdi. Şuşalı mütəəllim yazdığı məktubunu bu cümlələrlə tamam ediyordu: “...Çoxdan bəri tulladığım ümid sitarəsi (ulduzu- F.Ə.) yenə qənşərimdəki qara dumanları yarıb parlamaq istiyor. Qarşımda bir işareyi-sual gibi duran şübhələr zail oluyor. “Bir gün gələr - bugünkü qılgıncılar günəşolur” həqiqətinə inanmağım gəliyor... əvət, inanıyor və inanmaq da istiyorum. Lakin qorxuyorum ki, bu saat masamın arxasından bir baş çıxıb, dişlərini bana ağartsın. Acı bir qəhqəhə izhar edərək desin: Çocuqsun, aldanıyorsun!!!*

Bu məktub bəndə təsviri qeyri-qabil bir fərah və bir təsir oyatdı. Bir mütəəllimin şu yolda məktub yazması, mühitini görərək istiqbalından bir növ tərəddüd və şübhədə bulunduğu, beləliklə el və millət qayğısı çəkdiyi bəni ciddiən sevindirdi. Kəndi-kəndimə dedim:

-Əvət, sevimli cocuq... aldanıyorsun... Lakin bu aldandığın, zənn etdiyin tərəfdən, bugünkü qılgıncıların yarın Günəş gibi parlaya-

¹⁹Yenə orada, s.157

²⁰Yenə orada, s.168

caqları ümidində yanlış olduğunda deyil, bəlkə masanın arxasından çıxacaq ağarılan dişlərin mövcud olduğundandır. Qorxma, kimsə ümidində yanlışlığınisana söyləməyə və masanın arxasına girib gizlənməyə cəsarət etməz”.²¹

Seyid Hüseyn yazırdı ki, Moskvada oxuyan tələbə isə türk dilini artıq bilmədiyi üçün ona rus dilində məktub yazılmasını istəmişdir. Bu səbəbdən kədərlənən Seyid Hüseyn, yazırdı: “Əvvəlki məktubdan hasil etdiyim nəşə pozuldu. Türk oğlu bir türkün, qafqazlı bir igidin, irəlidə Günəş olacağına ümid bəslədiyimiz bir qılgılcımı- bir studentin öz ana dilini utanıb qızarmadan bilmədiyini söyləməsi məni ağrıtdı. Gördüm ki, şuşalı mütəəllim haqsız deyilmiş... Bu kərə bənim qulağımda acı qəhqəhələr cingildəməyə başladı: - Aldanıyorsun”!!!²²

Bu iki məktubun təsiri altında düşüncələrə dalan Seyid Hüseyn türk xalqının istiqbalı ilə bağlı bəlli bir nəticəyə gəlməyə çalışmışdır. O, yazırdı: “Düşünüyür, həm də bu iki məktubun məndə buraxdığı təsir altında düşünüyürəm. Kəndi-kəndimə diyorum. Doğurdanmı aldanıyoruz? Bu gün kəndilərinə bir qılgılcım nəzərlə baxdığımız çöcülərimiz və məktəblilərimiz yarın Günəş olaraq üstümüzə çökən qara dumanları məhv edəcəkləri yerdə acəba yanar olmaqla bizi və bizliyimizi yıxacaq, məhvimi edəcəklər? Buna inanmaq istəmiyir, ümidimi bəzi kiçik şeylərlə qüvvətləndirməyə çalışıram: aşağı sinif əhalimizin, yarımşavadlı gənclərimizin içtimai işlərə, milli məsələlərə olan səmimiyyətli, ümumi fəlakətlərə qarşı öz qəpik-quruşlarından keçdikləri, hələ ibtidai şəhər məktəbi mütəəllimlərindən birinin qəzetə idarəsinə öz sinif arkadaşlarından toplayıb göndərdiyi üç manat 74 qəpik bir ianə ilə yazdığı məktubu, on minlərlə toplanacağını zənn etdiyi ianələr arasında “bal arısı” gibi özlərinin iki qətrə bal misalında olan mühəqqər (gerçək – F.Ə) ianələrini görməklə mütəsəlli olduqlarını bildirmələri ümidimdə aldanmadığımı bana öz zəif səs ilə bildirmək istiyordu. Lakin milli bir məsələ müzakirəsi üçün beş-altı doktor, dörd-beş dava vəkili və bir o qədər mühəndis

və iki o qədər müəllim və ali təhsil görmüş cavan və ixtiyarlarımızın hər rusca danışmaları, (“üzr bədtər əz günah” qəblindən olaraq) türkçə ifadəyi-məram etməkdən aciz olduqlarını üzr gətirdikləri yenə bəni ümitsizliyə düşürdü. Şuşalı mütəəllimin; masası arxasından çıxıb görülməyindən ehtiyat etdiyi “Ağarmış diş”ləri bən bu kərə məzkur məclisin binası üzərində qəhrəmancasına bir vəziyyətdə dayanaraq qəhqəhələr etdiyini görməyə, “aldanıyorsunuz” sədasını eşitməyə başladım”.²³

Bütün bunlara baxmayaraq milli istiqbala, türkçülüyn parlaq gələcəyinə ümidini itirmək istəməyən Seyid Hüseyn hesab edirdi ki, heç bir türk övladı ümitsiz olmamalıdır. O, yazırdı: “Küçələrdə dəstə ilə məktəbə gedən qızlarımızı görüb yenə sevinioram. Hesab və təxmin etdikdə anlıyorum ki, yalnız Baküdə istər məktəblərdə, istər xüsusi surətdə evlərdə oxutdurulan qız çöcülərinin sayı doqquz yüzə yaxınlaşmaqdadır. Hələ bu yıl ətrafdan təhsil məqsədilə Baküyə gəlib Hacı Zeynabidin Tağıyevin Ünas (Qız) məktəbində yer bulundığından gözü yaşlı bir halda geri qayıtmağa məcbur olan qızların halı dolayısıylə nə qədər də ümidbəxşdir. Oxuyan çox, məktəblər azlıq ediyor. Təbii bu hallar bizim gələcəyimizi bizə təbşir ediyorlar (bizə yazırlar- Q P., F.Ə.). Artıq ağarılan dişlərdən qorxmıyiram. Kəndi-kəndimə deyirəm: heç bir şey bir halla qalmaz. Bu gün bizdə bir tərəfdən əcnəbiləşmək, öz dilini bilməmək “tərəqqi”ediyorsa, milli məktəblərimiz, əski mədərəsələrimiz məhv oluyorsa, digər tərəfdən də milliyyət məsələləri ortaya qoyulur, qadınlarımız oxuyur. Onlar bizim içtimai işlərimizə qarşıyor, millət qayğısı ilə məşğul bulunuyorlar. Bizim milliyyətimizi, dilimizi oxumuş gözüaçaq, dünyadan xəbərsiz – gələcəkdə analarımız olacaq qızlarımızı mühafizə edib qoruyacaqlar. Hələ onların cəmiyyətlər təşkil etmələri, fəqir və yoxsul qızların tərbiyələrinə çalışmaları ayrıca bəni fərhənləndiriyordu. Götürüb Şuşalı mütəəllimə yazmaq istiyorum ki, əzizim, vəqəən sən aldanıyorsun! Heç bir ağaran dişdən qorxmamalı, heç bir şübhə ümidini qırmamalıdır. Xanımlarımız, bi-

²¹ Hüseyn Seyid. Ağarılan dişlər. “Qardaş köməyi” jurnalı №2, 1917, s. 27-28

²² Hüseyn Seyid. Ağarılan dişlər. “Qardaş köməyi” jurnalı №2, 1917, s.28

²³ Hüseyn Seyid. Ağarılan dişlər. “Qardaş köməyi” jurnalı №2, 1917, s.28-29

zim get-gedə millətindən və milliyyətindən uzaq düşən doktorlarımız, advokat, mühəndislərimizi, müəllim və mürəbbiyələrimizi bundan sonra əcnəbləşməyə buraxmazlar”.²⁴

Seyid Hüseyn Azərbaycan türklərinin milli birliyinin əsas atributu kimi dil məsələsini mühüm hesab etmişdir. O, hər bir türk xalqının öz milli dilini inkişaf etdirməsinin tərəfdarı olmuşdur. Bu baxımdan o, 1910-cu illərin ortalarında Bakıda nəşr olunan jurnal və qəzetlərdə milli dil məsələsi ilə bağlı gedən müzakirələrdə fəal iştirak etmişdir.

“Bizim ərəb və fars lüğət və kəlmələrinə ehtiyacımız yox deyildir; lakin türkcədə mövcud olan bir lüğət və bir kəlmə yerinə farsca, ərəbcə bir kəlmə ...yazmağa nə şey bizi məcbur etsin?... Doğrudur ki, biz kəndi dilimizin ədəbi bir dil olmasını və qaba ləfzlərdən ari(təmiz – F.Ə.) bulunmasını istiyoruz. Bu istəyiş türk kəlməsi və tərkibi yerinə fars və ərəb kəlməsi və tərkibi qonulsun demək deyildir, yaxud Altun qələmin sözləri kimi heç kimin anlamayacağı bir tərzdə yazılmış cümlələr deyildir”.²⁵

O, “Türk sözləri” məqaləsində də yazırdı ki, hər bir millətin dili onun varlığıdır. – “*İndi mən təmiz türkcə yazmaq istəyirəm. Bu yazımda çalışacağam ki, türkcədən başqa özgə, yad və bizə yabançı dillərdən bacardığca və gücüm çatdıqca sözlər almayım*”²⁶ Akademik Kamal Talıbzadə yazırdı ki, Seyid Hüseynin Azərbaycan türkcəsinin təmizliyi, ədəbi dilin xalq dilinə yaxınlaşması uğrunda apardığı mübarizə və bu mövzuda yazdığı məqalələr deklarasiya olaraq qalmadı: “O, öz bədii yaradıcılığında olduğu kimi, ayrı-ayrı yazıçılar, bədii əsərlər haqqındakı məqalələrində də müntəzəm olaraq bədii dil normalarından bəhs etmişdir”.²⁷

Seyid Hüseyn 27 aprel faciəsindən sonra türkçülük, istiqlalçılıq, cümhuriyyətçilik düşüncələri ilə bolşevizmdən uzaq durmuş, hətta bir müddət şəhər həyatını tərk edərək kəndə üz tutmuşdur. O, 27 aprel faciəsinin doğurduğu “28 aprel inqilabı”nı həzm edə bilmədiyi, hələ

də 28 may istiqlalına sadıq qaldığı üçün bu addımı atmışdı. Seyid Hüseyn özü sonralar bunu belə izah etmişdir: “28 aprel revolyusiyası mənim üçün gözlənilməz bir hadisə deyildi. Ancaq mən Aprel revolyusiyasını birdən-birə qəbul edə bilmədim. İgirmi üçüncü ilə kimi tərəddüd etdim. Mən hələ revolyusiyanın birinci günlərindən “Çarxların hücumu” hekayəmdəki Murad kimi Bakıdan qaçdım, uzaq bir kəndə çəkildim...O, heç bir zaman tutduğu türkçülük, islamçılıq, istiqlalçılıq, azərbaycançılıq yolundan geri çəkilməmişdir. Başqa sözlə, Seyid Hüseynin mahiyyəti 27 aprel faciəsindən sonra da türklük, islamlıq, istiqlalçılıq və azərbaycançılıqla bağlı olmuşdur. Bizcə, onun şəhidlik zirvəsinə ucalmasında isə həmin ideyalar həlledici rol oynamışdır.

Seyid Hüseynin milli maarifçilik və ədəbi-tənqidi görüşləri

Seyid Hüseynin milli maarifçilik və ədəbi-tənqidi nəsrində Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq səhifələrindən biridir. Seyid Hüseynin 1920-ci illərin sonundan, 1930-cu illərin birinci yarısına qədər yazdığı ədəbi-tənqidi məqalələri, hekayələri o zaman oxucuların dillərində əzbər olmuşdur. Hekayə və publisistik məqalələrində o, mürtəcə, gerilikçi “ziyalı”ların əleyhinə çıxmış Azərbaycan türkcəsinin saflığı uğrunda mübarizə aparmış, Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı və onun ədəbiyyat xadimləri haqqında məqalələr, çağ daş həyatdan bəhs edən hekayələr yazmışdır.

Prof. Vaqif Sultanlı yazır ki, yaxın tarixi keçmişdə ədəbi tənqidin, ədəbiyyatın inkişafındakı müstəsna rolunu Mirzə Fətəli Axundzadə ətraflı səciyyələndirmiş, bu yolun davamçılarından biri də Seyid Hüseyn olmuşdur: “*Daha sonra Həsən bəy Zərdabi, Fəridun bəy Köçərli, Seyid Hüseyn, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Üzeyir Hacıbəyli və başqa müəlliflər tənqidin ədəbi-bədii düşüncədə yerini, önəmini fərqli aspektdə dəyərləndirmiş, habelə tənqidin tənqidi istiqamətində əsərlər yazmışlar*”.²⁸ V. Sultanlıya görə

²⁴ Hüseyn Seyid. Ağarılan dişlər. “Qardaş köməyi” jurnalı №2, 1917, s.29

²⁵ İqtibas aşağıdakı kitabdan götürülmüşdür: Talıbzadə Kamal. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, “Yazıçı”, 1978, s. 250

²⁶ Hüseyn Seyid. Türk sözləri, “El həyatı” jurnalı №2, 1918

²⁷ Talıbzadə Kamal. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, “Yazıçı”, 1978, s. 253

²⁸ Sultanlı Vaqif. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı, “Nurlar” nəşriyyatı, 2019, s.6

zəlliklə də, XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi tənqidində Seyid Hüseyn, Firidun bəy Köçərli, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və başqa müəlliflərin resenziyaları janrın ilk örnəkləri kimi dəyərləndirilə bilər. Onun fikrincə, sonrakı illərdə isə Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov, Əkbər Ağayev, Yaşar Qarayev, Bəkir Nəbiyev, Təhsin Mütəllibov və başqa müəlliflərin resenziya janrında yazdığı əsərlər elmi-nəzəri səviyyəsi ilə seçilir.²⁹

Qeyd edək ki, milli maarifçilikdən çıxış edən Seyid Hüseyn “sənət sənət üçündür” deyinini nə tamamilə qəbul, nə də rədd etməmişdir. Seyid Hüseynə görə, sənətə hörmət etməklə yanaşı, avam, cahil xalqı maarifləndirmək də lazımdır. Yəni sənət əsərləri bəşəriyyətə yalnız sənətin incəliklərini deyil, bununla bərabər həyatı da təlim etməlidir. O, yazırdı: “*Sənət sənət üçündür*” - deyə, *ədəbiyyatda bir nəzəriyyə var... Bununla bərabər, ikinci nəzəriyyə dəxi vardır. Bu nəzəriyyəyə görə, “sənət yalnız sənət üçün deyil, bəlkə həyat üçündür. Yəni sənətkarənə yazılan əsəri-sənətlər bəşəriyyətə yalnız sənətin incəliklərini deyil, bəlkə, bununla bərabər, həyatı da təlim etməlidirlər*”.³⁰

Seyid Hüseynin ədəbi-tənqidi görüşlərini şərh edərkən belə bir fikri vurğulamaq lazımdır ki, o, sənətdə realizmtərəfdarı idi. Onun realizm metodu və prinsipləri ilə bağlı mülahizələri yetərinə əsaslandırılmasa da, amma ilkin halda, hələ nəzəri fikrin tam formalaşmadığı bir dövrdə bu mülahizələr maraq doğururdu. Seyid Hüseyn yazırdı ki hər şeyi olduğu kimi köçürənnaturalizmin əksinə olaraq realist ədəbiyyat yazıcının daxili aləmini, hadisələrə münasibətini göstərmək üçün də imkan verir. Bir müəllif bir hadisəni, bir tarixi özünə mövzu seçər, orada öz fikrini, öz ruhunu irəli çəkər, özündən oraya bir çox şeylər əlavə edərək onu sənətkarənə bir hala salar...—“Biz haçana qədər tənqiddən qorxacağıq? Tənqidsiz ədəbiyyat ormanlarda bitən yabani ağac misalında olar ki, onda gözəl, nəzərə xoş görünən bir meyvə bulmaq olmaz. Bir az açıq danışmaq lazımsa, cəsarət edib demək olar ki, tən-

qidsiz yazı və mətbuat tərbiyyəsiz və bu tərbiyyəsizlikdən dolayı əxlaqsız çocuqlar kimi olar ki, hər qisim nəzakətsizlikdən və akadaşlarına qarşı fəhş deməkdən çəkinməz”.³¹

Vaqif Yusifli hesab edir ki, Seyid Hüseyn bütövlükdə hər cür naturalizmin, çılpaq həyat səhnələrinin təsvir edilməsinin əleyhinə idi: “O, fransız yazıçısı Emil Zolyanı bir qüdrətli sənətkar kimi qiymətləndirirdi, onun realist mövqeyini çağdaş yazarlara örnək göstərirdi amma naturalist təsvirlərini nöqsan hesab edirdi. Tarixi hadisələri kopyalamağı da qüsurlu sanır, yazıçılardan fotoqrafçılığa enməməyi tələb edirdi.

Seyid Hüseyn bir tənqidçi kimi çalışmışdır ki, hər bir əsərin qiymətini düzgün və layiqincə versin. O, hər zaman tənqiddə və tənqidçiyə ehtiyac olduğunu yazırdı: “Tənqiddə bu qədər ehtiyac olduğu halda təəssüflər olsun ki, bu vaxtadək bu xüsusa bizdə əhəmiyyət verilməmişdir. Budur ki, nə müəlliflərimiz hansı yol ilə yazacaqlarını bilirlər, nə də şairlərimiz nə kimi əsərlərin camaata mənfəət verəcəyini tanıyırlar. Bizdə tənqidçi yoxluğundandır ki, yazılan və nəşr edilən kitablarımızın içində bir çox əxlaqpozan və heç bir məziyyəti olmayan kitabçalara təsadüf edilir. Yenə tənqidçi yoxluğundandır ki, “Osmanlı hökumətini qüdrətli günləri” kimi kitablarda türklərin tarixi gülünc surətdə meydana qoyulub.

Ədəbi tənqidin təsir dairəsini geniş götürən Seyid Hüseynin fikrincə, tənqid həm yazıçılar, həm də oxucular üçündür. O, yazırdı: “Mətbuatımızı salamat bir cığıra salıb, onu camaatımızdan ötrə bir əxlaq və bilik məktəbi halına qoymaq üçün lazımdır ki, təbdən çıxan hər rəsə və kitabçaya baxılıb, o barədə qəzet sütunlarında bəyani-mütaliə edilsin, onun pis və yaxşı tərəfləri yazılıb göstərilsin. Bununla həm oxucular hansı kitabın alınıb oxunması lazım olduğunu bilər və həm də müəllif və yazıçılar nə yolda yazmağı düşünməklə özlərinə ədəbi bir məslək ittixaz (öyrənərlər- F.Ə.) edərlər”.³²

Ümumiyyətlə, Seyid Hüseynin tənqidçi qələminin yüksək qiymətini C.Məmmədquluzadə

²⁹ Sultanlı Vaqif. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı, “Nurlar” nəşriyyatı, 2019, s.38

³⁰ Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxabat. Bakı, “Tural-Ə” NPM, 2002, s.201

³¹ Hüseyn Seyid. Tənqid. “Qurtuluş” jurnalı, 16 oktyabr 1915-ci il, №2

³² Hüseyn Seyid. Əcəmlilik dövrü və onunla mübarizə. “İqbal” qəzeti, 3 noyabr 1913-cü il, №489

də, M.Ə.Sabir, Y.V.Çəmənzəminli, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, M.S.Ordubadi yaradıcılığına münasibətdə də aydın görmək olar.Seyid Hüseynin ən çox sevdiyi sənətkarlar sırasında heç şübhəsiz, Mirzə Ələkbər Sabir birinci idi. O, Sabirin ölümündən səkkiz il sonra ona həsr etdiyi bir məqaləsində böyük vətənpərvərlik hissi ilə yazırdı: “M.Ə.Sabirin qiymətini indiyə kimi bizim millət bilməyib. Əgər belə şair özgə millətdə olsaydı, ona heykəl qoyardılar, onun əsərləri min-min tirajlarla nəşr olunardı, onu hər bir əcnəbi dilə tərcümə edərdilər, hər il ona yadigar axşamlar, müsəmirələr edərdilər, onun adını ucaldardılar, vird edərdilər. Qonşu və əcnəbi millətlərə göstərərdilər ki, onların da milləti dahilər yaratmağa qabildir. Bizim ən böyük milli eyiblərimizdən biri budur ki, biz öz şairlərimizi, ədiblərimizi, millətsevərlərimizi qiymətləndirə bilmirik, onlara laübalı, bəzən mərhəmətsiz baxırıq. Geniş intişara layiq olan M.Ə.Sabirin kitabı heç bir yerdə tapılmır. Qoqol hər bir rusun sevimlisi olduğu kimi, indi Sabir də hər azərbaycanlının sevimlisidir”.³³

Seyid Hüseyn C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” komediyasının ilk tamaşası ətrafında gedən müzakirələrdə iştirak etmiş, əsərə öz layiqli qiymətini vermişdir. O, əvvəlcə “Ölülər” haqqında təəssürat”, sonra isə “Ölülər” və onun tənqidləri haqqında bir mütalie” adlı məqalələrini dərc etdirərək, bu əsəri “ədəbiyyatımızda inqilab törədə biləcək məziyyətdə” olan əsər kimi dəyərləndirmişdir. Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərinintürk ədəbiyyatında inqilab törədə biləcək məziyyətdə olduğunu yazan Seyid Hüseynə görə, bu əsər yalnız N.V.Qoqolun “Müfəttiş”i deyil, Viktor Hüqonun “Səfillər”i ilə də müqayisə edilə bilər.³⁴

Onun fikrincə, yalnız bu kimi əsərlərlə cəhalət içində olan müsəlmanları oyatmaq mümkündür. Seyid Hüseyn yazırdı: “Bilirəm, bir çoxları Mirzə Cəlilin “Ölülər”ini Qoqulun “Revizor”da Kefli İskəndər kimi bir qüvvə yoxdur ki, “elm oxuyun, alim olun deyib”,

“adam olun” deməyənlərə, doqquz yaşında ərə gedən qızlara, qardaşının, ata və anasının dirilməsindən ötrü fikirləşməyə gələnlərə, dirildikdən sonra evlərinə, yurdlarına qayıtmaq istərkən qapısı üzünə açılmayan ölülərə gülsün, doqquz yaşında nazılarını şeyx nəsrullahlara məcburən arvad etmək istəyən atalarının üzünə tüpürməklə ağlasın və ağlatsın. Mən deyirəm ki, bir əsr bundan əvvəl Fransa əhvali-ictimaiyyəsinə “Səfillər”nə isə V.Hüqonun ac və səfil arvad uşaqları və küçələrdə yaşayan sahibsiz “gülxan bəyləri” bəşər cəmiyyətinə və fransız əfkarına necə təsir bağışlayacaq, səhnəmizdə rusların “Revizor”u qədər ölməz tutacaqlar”.³⁵ Seyid Hüseyn əsərin qiymətini düzgün anlayıb verə bilməyənlərə cavab olaraq yazırdı: “Ölülər” faciəsinin ruhu Şeyx Nəsrullahın hiylələrində deyil, onun hiyləsi qurbanı olan doqquz yaşlı nazlılarının ailədəki və həyatı-ictimaiyyətimizdəki mövqelərindəndir”.³⁶

Qeyd edək ki, Seyid Hüseynin yaradıcılığında Azərbaycan romantizminin nümayəndələrindən Məhəmməd Hədinin, Abbas Səhhətin, Abdulla Şaiqin və başqalarının dünyagörüşünün təhlili, tənqidi önəmli yer tutmuşdur.

Ədəbiyyat tarixində istedadlı bir ədəbiyyatşünas tənqidçi və publisist kimi tanınan Seyid Hüseynin Azərbaycan ədəbiyyatı, teatrı, dili və mətbuatının inkişafında mühüm xidmətləri olmuşdur. Mətbuat səhifələrində dərc olunan “Ədəbiyyata bir nəzər”, “Sabir və N.Vəzirov haqqında”, “Mətbuatımıza bir nəzər”, A.Divanbəyoğlunun “Can yangısı”, M.C.Ordubadinin “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan Firəngiməab”, Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə”, C.Cabbarlının “Ədirnə fəthi” əsərləri haqqında yazdığı tənqidi məqalələr ədəbiyyatşünaslığın inkişafında önəmli yer tapmışdır.

Seyid Hüseyn Azərbaycan ədəbiyyatında roman janrının olmamasından, həyat hadisələrini geniş planda əks etdirən epik əsərlərin azlığından şikayətlənirdi.Tənqidçinin fikrinə görə, romanın “Təhriri-əxlaq”a rolu böyükdür. Hər bir insanın öz nöqsanlarını görmək üçün roman əlverişli vasitədir. Romanda həyat

³³Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Məntəxəbat. Bakı, “Tural-Ə” NPM, 2002, s.194

³⁴Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Məntəxəbat. Bakı, “Tural-Ə” NPM, 2002, s.194-196

³⁵ Hüseyn Seyid. “Ölülər” haqqında təəssürat. “Açıq söz” qəzeti, 1 may 1916-cı il, №173

³⁶Yenə orada

hadisələri geniş şəkildə, canlı bədii lövhələr vasitəsi ilə təsvir olunur. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatının keşiyində sərvəxt dayanan, öz xalqının ədəbi-bədii fikrinin hər cəhətdən inkişafına çalışan Seyid Hüseynin tənqidçilik fəaliyyəti geniş vəəhatəlidir.³⁷

Ümumiyyətlə, Seyid Hüseynin tənqidçilik fəaliyyətində Azərbaycan romanı ilə bağlı məsələlər də geniş əks olunmuşdu və deyək ki, bu problemlə ən çox maraqlanan tənqidçi Seyid Hüseyn idi. Roman Azərbaycan ədəbiyyatı “səhnə”sinə yenicə daxil olurdu və əlbəttə, əsrin əvvəllərindən 1917-ci il inqilabına qədər təxminən iyirmi beşdən artıq (əsasən kiçik həcmli) roman yazılıb çap olunmuşdu.

Azərbaycan oxucusu artıq belə bir janrın mövcud olduğunu bilirdi. Seyid Hüseyn romanın ədəbiyyatımız üçün gərəkliyini belə izah edirdi: “Romançılıq ədəbiyyat aləmində bir sənətdir. Bizim ədəbiyyatımız sair müsəlman olan millətlər ilə bərabər şeir babında (hissəsində- F.Ə.) çox irəliləmişdir... Nəsr babında qeyrilərə nisbət geridə qaldığından romançılıq sənəti bizdə bir halətdədir. Halbuki, romanın təhzi-əxlaq üçün əhəmiyyəti çoxdur. Bu cür fikri söyləmək üçün romandan gözəl bir alət olmaz. Roman vasitəsilə bir millətin həqiqət kimi qəbul etdiyi nöqsanlarını elə tənqid etmək olar ki, oxucu onu şirin oxumaqla, öz nöqsanlarını düşünə bilər”.³⁸

Seyid Hüseyn Azərbaycan romanının ilk mərhələsində yaranan bu kiçik romanların bir çoxuna məqalələr həsr etmiş, o əsərlərin məziyyətləri və qüsurları barədə fikrini çəkinmədən söyləmişdir. O dövrün ədəbi həqiqəti bu idi ki, gərək romanda həyat, təsvir edilən hadisələr və obrazlar reallığı əks etdirdisən. Seyid Hüseyn M.S.Ordubadinin “Bədbəxt milyonçu” əsərini “bütün həqiqətləri ilə bir roman” adlandırır. Romanın əsas konfliktini İran istibdadı ilə demokratik qüvvələr arasında münaqişədə görürdü. Təsvir edilən müsbət obrazların hərəkətlərini təqdir edən tənqidçi, onların yaşadığı mühitdə maarifçiliyi təbliğ etmələri, lakin həm ailə, həm də ictimai mühitdə bədbəxt-

liyə düçar olmalarını faciə hesab edirdi. Amma əsas odur ki, bu romanla Ordubadi artıq realist bir sənətkar kimi inkişaf edir. Kamal Talıbzadə yazırdı: “Seyid Hüseyn də “Bədbəxt milyonçu” romanının əhəmiyyətini, hər şeydən əvvəl, onun toxunduğu məsələdə, ideyasında görürdü. Tənqidçi yazır ki, ədib öz qarşısına (romanın müqəddiməsində qeyd etdiyi kimi), Nəsrəddin və Müzəfərrəddin şahların dövründəki istibdadın “İrana nə kimi fəna təsir bəxş etməsini” canlandırmaq məqsədini qoymuşdur. Lakin bu məsələlər əsərdə, təəssüf ki, kifayət qədər öz həllini tapa bilməmişdir. Müəllif Rzaqulu xanın və Böyükxanımın ailə faciəsi kimi ikinci dərəcəli məsələlərlə daha çox məşğul olmuş, buna görə İranın daxili ictimai və siyasi həyatına kifayət qədər diqqət yetirə bilməmişdir”.³⁹ Ən sonda o, roman haqqında belə bir nəticəyə gəlmişdir: “Ümumən “Bədbəxt milyonçu” barəsində demək olar ki, məzmunu olduqca gözəl bir roman olduğu halda, özü, yəni yazılışı bir o qədər ustadanə yazılmamışdır. Yəni müəllif cənabları bunu əgər istəsəydilər, daha gözəl və əsaslı surətdə yazardılar ki, onun olacağı və nöqsanlar yek nəzərdə gözə çarpmazdı”.⁴⁰ Təyyar Salamoğluна görə Seyid Hüseynin məqalələri zamanına görə, ədəbi tənqidin qarşısında duran tələblərə cavab verirdi. Çünki, onun yazılarında ədəbi prosesin məhsulu olan hər bir əsərə yazıcının yaradıcılıq yolunun inkişafı, milli və dünya ədəbiyyatının tarixi və çağdaş mənzərələri kontekstlərində dəyər vermək cəhdi öndə idi. Seyid Hüseyn hər bir əsərə aid olduğu janrın tarixi yaddaşı zəminində təhlil obyektinə çevirməyi bacarır, onları dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə müqayisə müstəvisinə gətirə bilirdi”.⁴¹

Seyid Hüseynin bəyəndiyi romanlardan biri də Abdulla bəy Divanbəyoğlunun “Can yangısı” əsəri idi. Bu əsəri o, dilinin təmizliyinə, səlisliyinə, obrazların təbii surətdə təsvir edilməsinə görə bəyəndi. “Can yangısı” arvadlarımızın hallarında bir nümunə göstərmişdir,

³⁷ Abidqızı Göyərçin. Seyid Hüseynin ədəbi-tənqidi fəaliyyəti. “Ədalət” qəz., 22 noyabr 2017-ci il, s.7.

³⁸ Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Məntəxabat. Bakı, “Tural-Ə” NPM, 2002, s.175

³⁹ Talıbzadə Kamal. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, “Yazıçı”, 1978, s. 207

⁴⁰ Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Məntəxabat. Bakı, “Tural-Ə” NPM, 2002, s.186-187

⁴¹ Salamoğlu Təyyar. Seyid Hüseyn tənqidi XX əsrin əvvəllərində. “Kredo” qəzeti, 04 dekabr 2019-cu il, s. 5

“Can yangısı” Qafqazın köçəri məişətini təsvir edən hekayədir. Bu hekayə Ruqiyyə adlı bir qafqazlı arvadın çəkdiyi zəhmət və müsibəti göstərir”.⁴²

Ancaq elə romanlar vardı ki, Seyid Hüseyn haqlı olaraq onları kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Məsələn, Bağır Cabbarzadə adlı bir müəllifin “Bir yetimin naləsi, yaxud qardaş qardaşa etdiyi xəyanət”, Rza Zaki adlı başqa bir müəllifin “Fədai-eşq” romanlarının o, saxta, süni, qurama yol ilə yazıldığını, bundan oxucuların zövqünün korlanacağını söyləyirdi.⁴³

Seyid Hüseyn “Zülmün səmərəsi” məqaləsində isə Səkinə Axundovanı tənqid etmişdir. Ona görə S.Axundovanın Avropa ədəbiyyatından tərcümə etdiyi “Lakme faciəsi” əsərinin səhnələşdirilməsi və təbliği doğru deyildir. Çünki tərcüməçinin müraciət etdiyi əsər Avropa tərəfgirliyi ruhunda yazılmış, faciədə şərqilərin məənəviyyatı alçaldılmış, hiyləgər kimi təsvir edilmişdir. Seyid Hüseyn hesab edirdi ki, həmin əsər o zaman üçün Avropada gündəmdə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır: “...Ümum müsəlmanlar mədəniyyət aləminin mikrobları imiş. Bəşəriyyətin sağlam olması üçün də mikrobların qırılıb tələf olması lazım imiş”.⁴⁴ Seyid Hüseyn haqlı olaraq yazırdı ki, sənətkarlıq baxımdan “Lakme faciəsi” təqdir edilsə də, ancaq milli məhiyyət baxımından qəbul edilməzdir. O, yazırdı: “Sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən “Zülmün səmərəsi” təqdir edilə bilər. Lakin mənlərimiz orada təhqir edilir... “Zülmün səmərəsi”nin mövzusu itiqbas edilmişdir. İtiqbas edildikdə müəllifi onu istədiyi kimi təğyir və təbdil edə bilərdi... Zira böyləliklə əsər bir tərəfli olur. Şəxslər asiyalı və müsəlman olduqları səbəbilə vəhşi, hiyləgər, xain rüşvətxor, avropalı və xristian olduqlarından adil, sədaqətli, cəsur və məzlum göstərilir”.⁴⁵

Hənəfi Zeynallı vaxtı ilə Seyid Hüseynin ədəbi yaradıcılığından bəhs edərkən yazırdı: “Seyid Hüseynin əsərlərindəki bütün vəqəələr

keçirməkdə olduğumuz ictimai həyatın, siyasətin, iqtisadi yaşayışın sapmaları ilə sıx bağlanmışdır”. Görkəmli tənqid tarixçisi, akademik Kamal Talıbzadə Seyid Hüseynin ədəbi görüşlərinin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirərkən, haqlı olaraq onun sənətin həyatla əlaqəsinə münasibəti məsələsini önplana çəkir. Onun fikrincə, bunsuz tənqidçinin ayrı-ayrı ədəbi hadisələrə, yazıçı və əsərlərlə münasibətini aydın təssəvvür etmək çətindir. K.Talıbzadə yazırdı ki, əgər F.Köçərli Azərbaycan realizminin M.F.Axundov dövrünü əsas götürüb, bu ədəbi məktəbin Azərbaycanda tarixi mövqeyini işıqlandırmaqla məşğul olurdusa, Seyid Hüseyn bütün diqqətini müasir ədəbiyyat məsələlərinə verir, onu realizm prinsipləri nöqtəyi-nəzərindən saf-çürük edir, realizm məktəbinin yeni nəslə haqqında, çap olunan, tamaşaya qoyulan əsərlər haqqında ardı-arası kəsilmədən məqalələr yazırdı: “Seyid Hüseynin ədəbi görüşlərində tənqidin faydası, vəzifələri və predmeti haqqında mülahizələr xüsusi yer tutur. O, XX əsrdə bu haqda ən çox yazan, ədəbi tənqidi ictimai həyatın mühüm bir sahəsi kimi ən çox təbliğ edən tənqidçidir. Əgər XIX əsrdə ədəbi tənqid ilə ən çox məşğul olub onun vəzifələrini müəyyən edən M.F.Axundov idisə, yeni əsrdə bu işi, əsasən Seyid Hüseyn görmüşdür. Bu cəhətdən o, XX əsr ədəbi tənqidinin görkəmli siması Firudin bəy Köçərlidən də fərqlənməkdədir. Seyid Hüseyn göstərirdi ki, yeni əsrdə, kəskin fikir mülahizələri gətirdiyi bir zamanda, mətbuatın, ədəbiyyatın geniş bir miqyas aldığı dövrdə ədəbi tənqidsiz keçinmək çətindir, hətta qeyri-mümkündür. Fikirləri doğrultmaq, ictimai zövqü tərbiyə etmək, ədəbiyyatı doğru yola istiqamətləndirmək, yaxşı ilə pisi bir-birindən ayırmaq üçün ədəbi tənqid ən qüdrətli vasitədir”.⁴⁶ Bu baxımdan Kamal Talıbzadəyə görə, yazıçıların Seyid Hüseynə müraciət edib əsərləri haqqında məqalə yazmasını xahiş etmələri yaxud onu özlərinin “milli münəqqid”i (“milli tənqidçi”) adlandırmaları təsadüfi deyildi. “Millitənqidçi” dəfələrlə göstərirdi ki, onun məqsədi məqalələri ilə ədəbiyyatın inkişafına kömək etmək, onu doğru yola istiqamətləndirməkdən ibarətdir.

⁴²Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxabat. Bakı, “Tural-Ə” NPM, 2002, s.176

⁴³ Hüseyn Seyid. İzah. “İqbal” qəzeti, 3 sentyabr 1914-cü il, №725

⁴⁴Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxabat. Bakı, “Tural-Ə” NPM, 2002, s.203

⁴⁵Yenə orada, s.204

⁴⁶Talıbzadə Kamal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm, 2015, s.22-23

Cəfər Cabbarlı yazırdı ki: “Seyid Hüseyn yalnız Azərbaycanda deyil, bəlkə bütün Qafqaziya türkləri arasında müqtədir tənqidçi adını daşımağa ləyaqət qazanmış münəqqiddir”. Heç bir tərifi ehtiyac duymadan deyə bilərik ki, əgər biz Azərbaycan ədəbiyyatında həqiqi tənqidçi obrazından söz açıırıqsa, Seyid Hüseynin adını birincilər sırasında çəkməliyik. Məsələ burasındadır ki, Seyid Hüseynin yaşadığı dövrdə, yəni XX əsrin əvvəllərində mətbuatda müasir ədəbiyyatın müxtəlif problemləri ilə bağlı məqalə və resenziyalarla çıxış edən tənqidçilər var idi, lakin onların heç biri Seyid Hüseyn qədər bu işə can yandırmamışdı”.⁴⁷

Vaqif Yusifliyə görə, ən maraqlısı və bu gün üçün də örnək olası o idi ki, Seyid Hüseyn həmkarlarından və yazıçılardan tənqiddə polemikaya, fikir müxtəlifliyinə, mübahisə mədəniyyətinə yiyələnməyi tələb edirdi. Vaqif Yusifli yazır: “Bəzi yazılarına görə onu tənqid də edirdilər, bu, Seyid Hüseyni qətiyyənləşdirmirdi, o, özünü haqlı saydığı üçün ya həmin yazılara cavab vermir ya da opponentini mədəni şəkildə, yeni izah və dəlillərlə susdura bilirdi. Yəni tənqidçi şəxsiyyəti özündə ilk növbədə, tənqidçiyə xas olan təmkin və dözümlülü-yü ehtiva edirdi. Seyid Hüseyn tənqidin ədəbi prosesdə rolunu, mövqeyini təkcə sözdə ifadə etmirdi, həm də fəal tənqid təşkilatçısı kimi də diqqəti cəlb edirdi.

1919-cu ildə Seyid Hüseynin rəhbərliyi ilə “Yaşıl qələm” adlı ədəbiyyat dərnəyi yaradılır. Bu dərnəkdə təkcə əsərlər oxunmur, eyni zamanda, müasir yazarların əsərləri müzakirə edilirdi. O, müxtəlif qəzetlərdə redaktor və nəşir olmuşdu, bu mətbuat orqanlarında da tənqidi fikrin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. 1917-ci il inqilabından sonra da o, tənqidçilik fəaliyyətini davam etdirir, müasir ədəbiyyat məsələlərinə dair məqalələr yazırdı. İyirminci illərdə Seyid Hüseyn bir ədəbiyyat dərnəyi təşkil etmiş, gənc yazarların bir çoxu o dərnəkdə Seyid Hüseynin faydalı məsləhətlərini dinləmişlər. Mirzə İbrahimov və Süleyman Rüstəm

sonralar etiraf edəcəklər ki, onların ilk sənət müəllimi Seyid Hüseyn olub”.⁴⁸

Akademik Mirzə İbrahimov Kamal Talıbzadəyə ünvanladığı məktubunda onun Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinə aid əsəri ilə bağlı yazırdı: “Bu əsəri oxuyan hər kəs görəcəkdir ki, Mirzə Fətəlidən sonra Azərbaycan xalqının tənqidi fikri necə zəngin və maraqlı bir inkişaf dövrü keçirmişdir, estetikanın və bədii yaradıcılığın necə vacib, necə böyük məsələlərini həll etməyə çalışmışdır; sən çox yaxşı və çox düzgün etmişən ki, daima elmi tədqiqatı XX əsr Azərbaycan realizminin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək istiqamətində aparmısan. Antirealist cərəyanları və meyilləri araşdırmağın da tamamilə doğrudur və o dövrdə müxtəlif ədəbi-estetik görüşlərin mübarizəsi haqqında geniş təsəvvür yaradır. Sənin əsərindən qiymətli cəhət mən onu hesab edirəmki, ədəbi-bədii fikrimizin müəyyən və maraqlı bir dövründəki inkişafı ardıcıl surətdə, diqqətlə tədqiq olunmuş, sistemləşdirilmişdir. Nəticədə elə zəngin, elə əhəmiyyətli bir mənzərə yaranmışdır ki, adamın ürəyi qürurla dolur. Abdulla Sur və Seyid Hüseyni isə bizim üçün tamamilə yenidən kəşf etmişən”...⁴⁹

XX əsr Azərbaycan tənqidinin Firidun bəy Köçərli, Seyid Hüseyn, Abdulla Sur kimi görkəmli nümayəndələrinin ədəbi-tənqidi proses fonunda, nəzəri-estetik fikrin tarixi təkamülü-kontekstində tədqiq olunması diqqəti cəlb edən cəhətlərdən idi. Bu cəhət Azərbaycan mütəfəkkiri Əhməd Cəfəroğlunun da nəzərindən yayınmamışdır. O, Kamal Talıbzadənin “Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi” əsərinə həsr etdiyi məqaləsində yazırdı: “Əsərin ikinci hissəsimərhəmə Firidun bəy Köçərliyə təhsis (həsr-F.Ə.) edilmişdir. Xatirəsi pək əziz olan bu dəyərli azəri-türk ədəbiyyatçısı haqqında nə söylənsə azdır. Xatirəsi əziz olduğu qədər əsərləri və görüşləri də cana yaxındır. Eyni şey yazarın əsərində müstəqil yer ayırdığı Seyid Hüseyn haqqında da söylənilə bilər. Əsərdə bu kişini yaşatdığı üçün Talıbzadəyə haq vermək gərək-

⁴⁷Vaqif Yusifli. Ədəbi tənqiddə Seyid Hüseyn nümunəsi (1-ci yazı). 525-ci qəzet, 31 yanvar 2017-ci il, s. 4

⁴⁸Vaqif Yusifli. Ədəbi tənqiddə Seyid Hüseyn nümunəsi (1-ci yazı). 525-ci qəzet, 31 yanvar 2017-ci il, s. 4

⁴⁹İqubas aşağıdakı kitabdan götürülmüşdür: Rəhimli Təranə. Ədəbiyyat və tənqidin yaradıcılıq problemləri. Bakı, Avropa, 2009, s.140

dir".⁵⁰ Doğrudan da, Kamal Talıbzadə həmin mərhələnin yaradıcıları olan Seyid Hüseyn, Fəridun bəy Köçərli, Abdulla Sur, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi tənqidlə məşğul olana qədərli şəxsiyyətlərin fəaliyyətini, ədəbi-estetik görüşlərini təhlil edib, onların sənətə baxışında ümumi və oxşar cəhətlərə xüsusi diqqət yetirmişdir.⁵¹

Nəticə

Beləliklə, deyə bilərik ki, Seyid Hüseynin yaradıcılığında türklük, türkçülük önəmli yer tutmuş, onun dünyagörüşünün əsas mahiyyətini təşkil etmişdir. Türklüyün, türkçülüyn ümumi və yerli mahiyyətini dərinlən anlayan Seyid Hüseyn türk xalqlarının gələcəyinə optimist yanaşmış, heç bir zaman ümitsizliyə qapılmamışdır. O, türk dövlətlərinin tənəzzülü, türk xalqlarının çarəsiz qaldığı dövrdə belə, öz təmkinini qoruyub saxlamış, türk birliyinin yenidən var olacağına inanmışdır. Onun dünyagörüşündə, türkçülük min illərin dərinliklərindən yol alıb gəlmiş və heç bir zaman yarı yolda qalmayacaq bir ölkə (qutsal dava) idi. Bu baxımdan Seyid Hüseyn türkçülüyn heç bir zaman dar, məhdud anlamda dərk etməmiş, onun mahiyyətinin özünəməxsusluğunu görməyi bacarmışdır. Başqa sözlə, o, türkçülüyn yalnız milliyyətçiliklə məhdudlaşmadığını, onun mahiyyətinin və məzmununun əxlaqla, saflıqla, ədalətlə, insanlıqla, böyüklüklə bağlı olduğunu ifadə etmişdir.

Bu anlamda Seyid Hüseynin milli maarifçilik və ədəbi-tənqidi görüşlərində də yeri gəldikcə, türkçülüklə bağlı məsələyə müraciət olunması təsadüfi deyildir. Seyid Hüseyn göstərməyə çalışmış ki, türklüyü, şərqliliyi, İslam mənsubiyyətini Qərbi-Avropa mədəniyyətinin kölgəsi altında qoymaq istəyənlərin niyyəti heç də yaxşı olmamışdır. Onun fikrincə, bir çox avropalı mütəfəkkir, yazar bunu qəsdən edib, mümkün olduğu qədər Şərq, o cümlədən Türk-İslam dünyası haqqında vəhşi, barbar obrazı yaratmağa çalışmışdır. Seyid Hüseyn haqlı olaraq təəssüf edirdi ki, avropalı (qərbli) ya-

zaların, mütəfəkkirlərin əsərlərinə müraciət edən türk-müsəlman ədiblər onların bizim əleyhimizə olan kitablarını olduğu kimi tərcümə edərək səhnələşdirməklə böyük xətalara yol vermişdir.

Göründüyü kimi, Seyid Hüseyn həm türkçülüynə, həm də onun əleyhinə yönəlmiş düşüncələrə münasibətdə olduqca diqqətli, həssas olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, Seyid Hüseyn sözün həqiqi anlamında türkçülüyn hansı mahiyyət daşımasını yalnız dərk etməmiş, eyni zamanda dövrün şərtlərinə uyğun olaraq bu dava yolunda hansı addımlar atıla bilməsi yollarını da göstərə bilmişdir. Şübhəsiz, Seyid Hüseynin türkçülüynə və milli maarifçiliyə münasibətdə tutduğu doğru düşüncəni türk düşmənləri də görmüş, onu repressiya məruz qoymaqda tərəddüd etməmişdir. Ancaq Seyid Hüseynin bir məzarını belə bizlərə çox görəntürk düşmənləri bir məsələni unutmuşlar ki, türkçülük sevdalıları üçün Seyid Hüseyn onların qəlbində əbədi yaşamaqdadır və sonsuza qədər də yaşayacaqdır.

⁵⁰ Cəfəroğlu Əhməd. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917). Türkiyyat məcmuəsi. İstanbul, 1972, XVII cild, s.277

⁵¹ Talıbzadə Kamal. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı, "Maarif", 1984, s.100-110